

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Hoe genees je een fanaticus?¹

Het Israëliisch-Palestijnse conflict is geen godsdienstoorlog, al doen de fanatici van beide kanten heel erg hun best om er een godsdienstoorlog van te maken. Het is eigenlijk niets anders dan een territoriaal conflict over de pijnlijke kwestie van wie het land is. Het is een conflict tussen gelijk en gelijk, tussen twee uiterst krachtige, uiterst overtuigende aanspraken op hetzelfde huis. Om dit geschil over onroerend goed op te kunnen lossen is verbeeldingskracht nodig, die een gedeeltelijke immuniteit voor fanatisme kan bieden.

door *Amos Oz*

Amos Oz (Jeruzalem, 1939) is een van de grootste romanschrijvers van deze tijd, onderscheiden met de Prix Femina, de Israëlprijs, de Friedenspreis des Deutschen Buchhandels en de Prix France Culture. Hij schreef onder meer *Een verhaal van liefde en duisternis*

JA, HOE GENEES JE EEN FANATICUS? Een stelletje fanatici in de bergen van Afghanistan achtervolgen is één ding. Fanatisme bestrijden is iets anders. Ik ben bang dat ik geen concrete ideeën heb hoe ik die fanatici in de bergen te pakken kan krijgen, maar ik heb wel een of twee ideeën over de aard van het fanatisme en over manieren, niet om het te genezen, maar om het in ieder geval binnen de perken te houden. De aanval op Amerika van 11 september was niet eenvoudig een kwestie van arm tegen rijk. De kloof tussen armoe en rijkdom is een van de vreselijkste problemen in deze wereld, maar we stellen een verkeerde diagnose als we bij dergelijke terroristische aanvallen eenvoudig denken dat dit een aanval van de armen op de rijken was. Het gaat niet om bezitters tegenover bezitlozen. Als het zo eenvoudig lag, zou je eerder een aanval verwachten vanuit Afrika, dat het armste is, gericht tegen Saoedi-Arabië en de Golfstaten, de olieproducerende landen, die het rijkste zijn. Nee, het is een strijd tussen fanatici die geloven dat het doel, elk doel, de middelen heiligt, en de rest van ons, die gelooft dat leven een doel is, geen middel. Het is een strijd tussen enerzijds mensen die rechtvaardigheid – wat ze dan ook onder dat woord mogen verstaan –

belangrijker vinden dan leven, en anderzijds diegenen onder ons die leven belangrijker vinden dan vele andere waarden, overtuigingen of religies. Bij de huidige crisis in de wereld, in het Midden-Oosten, in Israël/Palestina, gaat het niet om de waarden van de islam. Het gaat niet om de mentaliteit van de Arabieren, zoals sommige racisten beweren, zeker niet. Het is de aloude strijd tussen fanatisme en pluralisme, tussen fanatisme en verdraagzaamheid. Bij de aanval van 11 september ging het zelfs niet om de vraag of Amerika goed is of slecht, of kapitalisme verfoeilijk is of vanzelfsprekend, of er een einde moet komen aan de globalisering of niet. Hier ging het om de kenmerkende stellingname van fanatici: als ik iets slecht vind, maak ik het af, samen met zijn bureu.

Fanatisme is ouder dan de islam, ouder dan het christendom, ouder dan het judaïsme, ouder dan elke staat of regering en elk politiek stelsel, ouder dan elke bestaande ideologie of geloofsovertuiging. Fanatisme is helaas een altijd aanwezig onderdeel van de menselijke aard; een gen voor het kwaad, zo u wilt. Mensen die in Amerika abortusklinieken opblazen, mensen die in Europa moskeeën en synagogen in brand steken, verschillen

*In het Jeruzalem van mijn
jeugd wemelde het van de
zelfverklaarde profeten,
verlossers en messiassen*

alleen in de schaal van hun misdaad van Bin Laden, niet in de aard ervan. Natuurlijk heeft 11 september overal geleid tot verdriet, woede, ongelof, verbijstering, somberheid, verwarring en, ja, ook tot een aantal racistische reacties – racistische anti-Arabische en antimoslimreacties.

Wie had ooit kunnen denken dat de twintigste eeuw onmiddellijk zou worden gevolgd door de elfde eeuw?

Door mijn jeugd in Jeruzalem ben ik een deskundige in vergelijkend fanatisme geworden. In het Jeruzalem van mijn jeugd in de jaren veertig wemelde het van de zelfverklaarde profeten, verlossers en messiassen. Zelfs nu nog heeft een op de twee inwoners van Jeruzalem zijn of haar eigen recept voor instant verlossing. Volgens een beroemde regel uit een oud liedje zegt iedereen dat hij naar Jeruzalem komt om er vorm aan te geven en om er vorm door te krijgen. In feite zijn sommigen, joden, christenen en moslims, socialisten, anarchisten, wereldverbeteraars, niet zozeer naar Jeruzalem gekomen om er vorm aan te geven en ook niet zozeer om er vorm door te krijgen, maar eerder om gekruisigd te worden of anderen te kruisigen of beide. Een bepaalde geestelijke stoornis, een erkende geestesziekte, staat bekend als het 'Jeruzalemsyndroom': mensen komen naar Jeruzalem, ademen de verrukkelijke heldere berglucht in en krijgen dan plotseling een oprisping waarna ze een moskee, een kerk of een synagoge in brand ste-

ken. En anders trekken ze gewoon hun kleren uit, klimmen op een rotsblok en beginnen te profeteren. Er luistert nooit iemand. Zelfs tegenwoordig nog, in het huidige Jeruzalem, is de kans groot dat een rij wachtenden bij de bushalte ontvlamt en er een fel straatdebat losbarst, waarin volslagen vreemden met elkaar in discussie gaan over politiek, ethiek, strategie, geschiedenis, identiteit, religie en de ware bedoeling van God. Terwijl ze over politiek en theologie, over goed en kwaad discussiëren, proberen de deelnemers aan dat straatdebat niettemin zich met hun ellebogen een weg naar het begin van de rij te banen. Iedereen schreeuwt door elkaar, niemand luistert. Behalve ik. Ik luister soms, want daarmee verdien ik mijn brood.

Ik moet bekennen dat ik als kind in Jeruzalem zelf een compleet geheersenspoeld fanatiekelingetje was. Vol eigendunk, chauvinistisch, doof en blind voor elk verhaal dat afweek van het krachtige joodse zionistische verhaal uit die tijd. Ik was een stenen gooiend kind, een kind van de joodse intifada. In feite waren de eerste woorden die ik in het Engels leerde zeggen afgezien van ‘yes’ en ‘no’ de woorden ‘British, go home!’ Dat schreeuwden wij, joodse kinderen, als we stenen gooiden naar de Britse patrouilles in Jeruzalem. Over ironie van de geschiedenis gesproken – in mijn roman uit 1995, *Panter in de kelder*, beschreef ik hoe de jongen die met de bijnaam Profi wordt aangeduid zijn fanatisme kwijtraakt, hoe hij zijn chauvinisme kwijtraakt, tot op zekere hoogte tenminste, en in bijna twee weken verandert door een besef van relativisme, door de schok van het relativisme. Hij raakt bij toeval in het geheim bevriend met een vijand, namelijk met een heel lieve, incapabele Britse brigadier van politie. Ze ontmoeten elkaar heimelijk, de jongen en de Britse brigadier, en leren elkaar Engels en Hebreeuws. En de jongen ontdekt dat vrouwen geen hoorns en geen staart hebben, wat voor die jongen een bijna even verbijsterende ontdekking is als de ontdekking dat Britten en Arabieren geen hoorns en geen staart hebben. Dus in zekere zin krijgt de jongen een besef van ambivalentie, een vermogen om zijn zwart-witopvattingen los te laten. Natuurlijk is de prijs die hij daarvoor betaalt dat hij aan het einde van deze korte roman geen kind meer is. Hij is een kleine volwassene geworden. Een groot deel van het plezier, de fascinatie, de bezieling en de eenvoud van het leven is verdwenen. Bovendien wordt hij uitgescholden; zijn oude vrienden noemen hem een verrader. Ik ben zo vrij om hier de eerste anderhalve bladzijde van *Panter in de kelder*² te citeren, want ik denk dat ik daarin wat het onderwerp fanatisme betreft zo dicht bij mezelf kom als ik ooit zal kunnen.

Ik ben in mijn leven vaak een verrader genoemd. De eerste keer was toen ik twaalf en een kwart was en in een wijk aan de buitenkant van Jeruzalem woonde. Het was in de zomervakantie, minder dan een jaar voordat het

Britse bewind uit het land verdween en de staat Israël werd geboren uit de oorlog.

Op een ochtend stond er plotseling een tekst in dikke zwarte verf op de muur van ons huis, onder het keukenraam: PROFU BOGED SHAFEL. ‘Profi is een laaghartige verrader!’ Door het woord ‘laaghartig’ kwam er een vraag bij me op die me ook nu nog interesseert, nu ik dit verhaal zit te schrijven: bestaan er ook verraders die niet laaghartig zijn? Zo nee, waarom had Tsjita Reznik (ik herkende zijn handschrift) dan de moeite genomen het woord ‘laaghartig’ toe te voegen? En zo ja, in welke gevallen was verraad dan geen lafhartige daad?

De bijnaam ‘Profi’ had ik al vanaf dat ik heel klein was. Het was een afkorting van ‘Professor’, vanwege mijn bezetenheid om woorden te onderzoeken. (Ik houd nog steeds van woorden, het verzamelen ervan, het ordenen, door elkaar gooien, omdraaien, in elkaar zetten. Ongeveer zoals liefhebbers van geld doen met munten en bankbiljetten, en liefhebbers van speelkaarten met speelkaarten.)

Papa ging om half zeven ’s ochtends de deur uit om de krant te halen en trof de tekst aan onder het keukenraam. Tijdens het ontbijt, terwijl hij frambozenjam op een bruine boterham smeerde, stak hij plotseling het mes bijna tot aan het heft in de jampot en zei met zijn afgemeten stem: ‘Heel mooi. Wat een verrassing. Wat heeft zijne majesteit aangericht, dat ons deze eer te beurt is gevallen?’

Mama zei: ‘Plaag hem toch niet zo, ’s ochtends vroeg al. Het is al erg genoeg dat de kinderen hem plagen.’

Papa droeg kakikleurige kleren, zoals de meeste mannen in de buurt in die tijd. Hij had de bewegingen en de stem van iemand die absoluut gelijk heeft. Hij viste met zijn mes een dikke frambozenklont van de bodem van de pot, smeerde die gelijkelijk uit op de twee helften van zijn boterham en zei: ‘Waar het om gaat is dat bijna iedereen tegenwoordig veel te gemakkelijk de uitdrukking “verrader” gebruikt. Maar wat is een verrader? Inderdaad. Een eerloos mens. Iemand die stiekem, achter je rug, ter wille van een of ander dubieus genot, de vijand helpt tegen zijn volk op te treden. Of zijn familie of zijn vrienden kwaad te doen. Verachtelijker dan een moordenaar. En eet nu alsjeblieft je ei eens op. In de krant staat dat er in Azië mensen doodgaan van de honger.’

Mama trok mijn bord naar zich toe en at mijn ei op en het restant van de boterham met jam, niet omdat ze honger had maar om de lieve vrede. En ze zei: ‘Wie van iemand houdt is geen verrader.’

Verderop in deze roman ontdekt de lezer misschien dat de moeder er helemaal naast zat: alleen iemand die liefheeft kan een verrader worden.

Verraad is niet tegengesteld aan liefde, het is een van de vele vormen ervan. Een verrader is volgens mij iemand die verandert in de ogen van mensen die niet kunnen veranderen en niet willen veranderen, die verandering haten en zich geen verandering kunnen voorstellen, alleen willen ze jou altijd veranderen. Met andere woorden, in de ogen van een fanaticus is iedereen die verandert een verrader. En het is een moeilijke keuze, de keuze tussen een fanaticus worden of een verrader worden. In zekere zin maakt het feit dat je geen fanaticus bent, je tot op bepaalde hoogte en in bepaald opzicht in de ogen van fanatici tot een verrader. Ik heb de keuze gemaakt, zoals u in *Panter in de kelder* kunt lezen.

Ik noemde mezelf een deskundige in vergelijkend fanatisme. Dat is geen grapje. Als u ooit hoort van een school of universiteit die een afdeling Vergelijkend fanatisme wil opzetten, solliciteer ik bij deze naar een docentschap. Als voormalig inwoner van Jeruzalem, als genezen fanaticus acht ik mijzelf volledig gekwalificeerd voor die baan. Misschien is het hoog tijd dat elke school, elke universiteit op z'n minst een paar cursussen vergelijkend fanatisme aanbiedt, want het fanatisme is overal om ons heen. Ik bedoel niet alleen de overduidelijke uitingen van fundamentalisme en zelotisme. Ik verwijs niet alleen naar die onmiskenbare fanatici die op de televisie te zien zijn op plaatsen waar een hysterische menigte mensen hun vuist ballen naar de camera terwijl ze leuzen schreeuwen in een taal die we niet verstaan. Nee, fanatisme vind je bijna overal en de rustigere, meer geciviliseerde vormen zien we overal om ons heen, ze zitten misschien ook wel in onszelf. Ik ken ze, antirokers die je levend willen verbranden als je bij hen in de buurt een sigaret opsteekt! Ik ken ze, vegetariërs die je levend willen opvreten omdat je vlees eet! Ik ken ze, pacifisten zoals sommige collega's in de Israëliische vredesbeweging, die me het liefst door mijn hoofd willen schieten, alleen omdat ik een iets andere opvatting heb over hoe we vrede met de Palestijnen moeten sluiten. Ik wil hiermee natuurlijk niet zeggen dat iedereen die zijn of haar stem tegen iets verheft een fanaticus is. Ik wil zeker niet suggereren dat iemand met een uitgesproken mening een fanaticus is. Ik zeg alleen dat de kiem van fanatisme altijd gelegen is in een onverzettelijke rechtheid in de leer, iets waar we al vele eeuwen onder gebukt gaan. Natuurlijk zijn er gradaties van kwaad. Een militante milieuoactivist is misschien onverzettelijk recht in de leer, maar vergeleken met bijvoorbeeld een etnische zuiveraar of een terrorist zal hij of zij heel weinig schade aanrichten. Toch ervaren alle fanatici een speciale aantrekkingskracht, hebben ze een speciale hang naar kitsch. Heel vaak kan een fanaticus maar tot één tellen; twee is een te groot getal voor hem of haar. Tegelijkertijd zult u merken dat fanatici vaak hopeloos sentimenteel zijn: ze verkiezen gevoel doorgaans boven denken en zijn met name gefascineerd

door hun eigen dood. Ze verachten deze wereld en willen die dolgraag inruilen voor de ‘hemel’, maar wat ze onder hemel verstaan komt meestal neer op het eeuwigdurende geluk aan het einde van een slechte film.

Laat ik u tussendoor een verhaaltje vertellen. Ik ben berucht om mijn verhaaltjes tussendoor, ik dwaal voortdurend af. Een goede vriend en collega van me, de geweldige Israëlische romanschrijver Sammy Michael, maakte een keer iets mee wat sommigen van ons, schrijvers, wel vaker meemaken, namelijk een lange taxirit van de ene stad naar de andere met een chauffeur die de bekende preek afstak hoe urgent het is dat wij joden alle Arabieren doden. Sammy luisterde naar hem en in plaats van te roepen: ‘Wat bent u een afschuwelijk mens. Bent u soms een nazi? Bent u een fascist?’ wilde hij het nu eens anders aanpakken. Hij vroeg de chauffeur: ‘Maar wie moet volgens u dan al die Arabieren doden?’ De chauffeur zei: ‘Hoe bedoelt u? Wij! De Israëlische joden! Het is noodzakelijk! We hebben geen keus, kijk maar wat ze ons elke dag aandoen!’ ‘Maar wie moet volgens u die klus dan concreet uitvoeren? De politie? Of het leger? Of misschien de brandweer? Of medische teams? Wie moet het vuile werk doen?’ De chauffeur dacht even na en zei: ‘Ik vind dat we het eerlijk moeten verdelen over ons allemaal, ieder van ons moet er een paar voor zijn

Een fanaticus heeft heel sentimentele trekjes en tegelijkertijd een gebrek aan verbeeldingskracht

rekening nemen.’ Sammy Michael speelde het spel nog steeds mee en zei: ‘Goed, stel dat u een huizenblok in uw woonplaats Haifa krijgt toegewezen. U klopt op elke deur of drukt op de bel en zegt: “Neem me niet kwalijk meneer, of neem me niet kwalijk mevrouw, bent u

toevalligerwijs een Arabier?” en als het antwoord ja is schiet u hem of haar neer. U werkt uw blok af en wilt naar huis gaan, maar net als u op het punt staat te vertrekken,’ zei Sammy tegen die chauffeur, ‘hoort u ergens op de vierde verdieping van uw blok een baby huilen. Gaat u dan terug om die baby dood te schieten? Ja of nee?’ Het bleef een ogenblik stil en toen zei de chauffeur tegen Sammy Michael: ‘Weet u, u bent een heel wrede man.’ Nu, de strekking van dit verhaal is dat een fanaticus in wezen heel sentimentele trekjes heeft en tegelijkertijd een gebrek aan verbeeldingskracht. Dat geeft me af en toe de hoop, zij het een zeer beperkte hoop, dat een injectie met enige verbeeldingskracht er mogelijk toe bijdraagt dat een fanaticus zich wat ongemakkelijk gaat voelen. Het is geen snelle remedie, geen snel werkend geneesmiddel, maar misschien helpt het een beetje.

Conformisme en uniformiteit, de drang om ergens bij te horen en de wens dat alle andere mensen daar ook bij gaan horen, zijn misschien wel

de wijdstverbreide, maar niet de gevaarlijkste vormen van fanatisme. Denk maar aan de scène in die prachtige film van Monty Python, *Life of Brian*, waarin Brian tegen de menigte pseudodiscipelen zegt: ‘Jullie zijn allemaal individuen!’ en de menigte terugschreeuwt: ‘Wij zijn allemaal individuen!’ Op één na, die een beetje timide fluistert: ‘Ik niet’, waarna iedereen hem woedend het zwijgen oplegt. Aan de opmerking dat conformisme en uniformiteit milde, maar wijdverbreide vormen van fanatisme zijn, moet ik echter meteen toevoegen dat ook een persoonlijkheidscultus, het idealiseren van politieke of religieuze leiders, het vereren van charismatische individuen, een wijdverbreide vorm van fanatisme kan zijn. De twintigste eeuw lijkt in beide te hebben uitgeblonken. Aan de ene kant waren er totalitaire regimes, dodelijke ideologieën, agressief chauvinisme en gewelddadige vormen van religieus fundamentalisme, en aan de andere kant de universele verafgoding van een Madonna of Maradona. Misschien wel het kwalijkste aspect van de globalisering is de infantilisering van de mensheid: ‘de wereldwijde kleuterschool’, vol speelgoed en hebbedingetjes, snoepjes en lolly’s. Tot in het midden van de negentiende eeuw, plus of minus een paar jaar – het verschilt per land en per continent – maar zeg grofweg tot ergens in de negentiende eeuw, hadden de mensen in de meeste delen van de wereld minstens zekerheid over drie elementaire vragen: waar breng ik mijn leven door, waarmee verdien ik mijn brood en wat gebeurt er met me als ik dood ben. Nog maar honderdvijftig jaar geleden wist bijna iedereen dat hij zijn leven zou slijten op de plaats waar hij was geboren of niet ver daarvandaan, hooguit één dorp verderop. Iedereen wist dat hij zijn brood zou verdienen met het beroep waarmee zijn ouders hun brood verdienden of iets wat daar sterk op leek. En iedereen wist dat hij, als hij zich maar goed gedroeg, na zijn dood zou overgaan naar een betere wereld. De twintigste eeuw heeft deze en andere zekerheden uitgehold en vaak vernietigd. Het verlies van deze fundamentele zekerheden heeft wellicht gezorgd voor een ongekend sterk ideologisch bepaalde eerste halve eeuw, gevolgd door een uitermate egoïstische, hedonistische, op hebbedingen georiënteerde tweede halve eeuw. De ideologische bewegingen van de eerste helft van de vorige eeuw hadden als mantra: ‘Morgen wordt het beter – we moeten ons vandaag opofferingen getroosten; we moeten ook andere mensen opofferingen opleggen, opdat onze kinderen in de toekomst een paradijs zullen beërven.’ Omstreeks het midden van de eeuw werd dit idee vervangen door het idee van instant geluk, niet alleen het befaamde recht om geluk na te streven, maar de wezenlijke, wijdverbreide illusie dat geluk in de winkel te koop is en dat je er alleen maar voor hoeft te zorgen dat je rijk genoeg wordt om je dat geluk te kunnen veroorloven. De gedachte ‘en ze leefden nog lang en gelukkig’, de illusie van blijvend

geluk, is in wezen een oxymoron. Je hebt ofwel gelijkmatigheid ofwel een hoogtepunt. Blijvend geluk is geen geluk meer, net zomin als een blijvend orgasme een orgasme is.

De essentie van fanatisme ligt in de wens om andere mensen te dwingen tot verandering. De gangbare neiging om je buurman te verbeteren, je echtgenoot bij te schaven, je kind af te richten of je broer op het rechte

De essentie van fanatisme ligt in de wens om andere mensen te dwingen tot verandering

pad te brengen in plaats van hen te laten zijn zoals ze zijn. De fanaticus is een uitermate onzelfzuchtig schepsel. De fanaticus is een grote altruïst. Vaak is de fanaticus meer in u geïnteresseerd dan in zichzelf.

Hij wil uw ziel redden, hij wil u

verlossen, hij wil u bevrijden van zonde, van dwaling, van het roken, van uw geloof of van uw ongelovigheid, hij wil uw eetgewoonten verbeteren of u van uw drink- of stemgedrag genezen. De fanaticus geeft heel veel om u. Hij valt u voortdurend om de hals omdat hij zo veel van u houdt, en anders grijpt hij u wel bij de strot omdat u niet te verlossen blijkt. En topografisch gezien zijn om de hals vallen en bij de strot grijpen toch al nagenoeg dezelfde handelingen. In beide gevallen is de fanaticus meer geïnteresseerd in u dan in zichzelf, om de doodeenvoudige reden dat de fanaticus heel weinig zelf of helemaal geen zelf heeft. De heer Bin Laden en lieden van zijn slag hebben niet alleen maar haat voor het Westen. Zo eenvoudig ligt het niet. Ik denk eigenlijk dat zij uw ziel willen redden, dat ze u, ons, willen bevrijden van onze abjecte waarden, van het materialisme, van het pluralisme, van de democratie, van de vrijheid van meningsuiting, van de vrouwenbevrijding... Al die dingen zijn volgens de moslimfundamentalisten heel erg slecht voor uw gezondheid. Misschien was Bin Ladens rechtstreekse doelwit New York of Madrid, maar het was zijn uiteindelijke opzet om gematigde, pragmatische moslims in 'ware' gelovigen te veranderen, in zijn soort moslims. In de ogen van Bin Laden wordt de islam verzwakt door 'Amerikaanse waarden' en als je de islam wilt beschermen, moet je het Westen niet alleen raken, hard raken, maar moet je het Westen uiteindelijk bekeren. Er zal alleen vrede zijn als de wereld niet alleen tot de islam is bekeerd, maar tot de meest fundamentalistische, extreme en starre vorm van de islam. Dat is immers goed voor u. In wezen houdt Bin Laden dus van u: in zijn gedachtewereld was 11 september liefdewerk. Hij deed het voor uw eigen bestwil, hij wil u veranderen, hij wil u verlossen.

Heel vaak begint zoiets binnen het gezin. Fanatisme begint thuis. Het begint om precies te zijn met de bijzonder gangbare neiging om een geliefd familielid voor zijn of haar eigen bestwil te veranderen. Het begint

met de neiging om je ter wille van een bijzonder geliefde naaste op te offeren, het begint met de neiging om tegen je kind te zeggen: 'Je moet worden zoals ik en niet zoals je moeder,' of 'Je moet worden zoals ik en niet zoals je vader,' of 'Word alsjeblieft anders dan je ouders.' Of bij getrouwde stellen: 'Jij moet veranderen; je moet de zaken op mijn manier gaan zien, anders wordt het nooit wat met ons huwelijk.' Heel vaak begint het met de neiging om via het leven van een ander te leven. Jezelf wegcijferen om een ander gelukkig te laten zijn of voor het welzijn van de volgende generatie. Bij zelfopoffering speelt vaak mee dat je de begunstigde met een vreselijk schuldgevoel opzadelt, waardoor je hem of haar kunt manipuleren of zelfs in je macht krijgt. Als ik mocht kiezen tussen de twee stereotiepe moeders uit die beroemde joodse mop – de moeder die tegen haar kind zegt: 'Eet je ontbijt op of ik maak je van kant', of de moeder die zegt: 'Eet je ontbijt op of ik maak me van kant' –, koos ik waarschijnlijk het minste van de twee kwaden. Ik zou liever mijn ontbijt niet opeten en sterven, dan mijn ontbijt niet opeten en de rest van mijn leven gebukt gaan onder schuldgevoel.

Ik keer nu terug naar de weinig hoopgevende rol die fanatici en fanatisme spelen in het conflict tussen Israël en Palestina, tussen Israël en het grootste deel van de Arabische wereld. In wezen is de Israëliisch-Palestijnse strijd geen burgeroorlog tussen twee segmenten van dezelfde bevolking,

of hetzelfde volk, of dezelfde cultuur. Het is geen binnenlands conflict, maar een internationaal conflict. Dat komt goed uit, want internationale conflicten zijn gemakkelijker op te lossen dan binnenlandse conflicten, godsdienstoorlogen, klassenstrijd, botsingen tussen waarden. Ik zeg gemakkelijker, niet gemakkelijk. In wezen is

Geen godsdienstoorlog, geen oorlog tussen culturen, maar heel eenvoudig een geschil over onroerend goed, over de vraag van wie het huis is

de strijd tussen de Israëliische joden en de Palestijnse Arabieren geen godsdienstoorlog, al doen de fanatici van beide kanten heel erg hun best om er een godsdienstoorlog van te maken. Het is eigenlijk niets anders dan een territoriaal conflict over de pijnlijke kwestie van wie het land is. Het is een conflict tussen gelijk en gelijk, tussen twee uiterst krachtige, uiterst overtuigende aanspraken op hetzelfde kleine land. Geen godsdienstoorlog, geen oorlog tussen culturen, geen verschil in traditie, maar heel eenvoudig een geschil over onroerend goed, over de vraag van wie het huis is. En ik geloof dat dit kan worden opgelost.

Ik geloof onder allerlei voorbehoud dat verbeeldingskracht kan bijdragen aan het verwerven van een gedeeltelijke, beperkte immuniteit voor fa-

natisme. Ik geloof dat iemand die zich kan voorstellen wat de gevolgen van zijn of haar opvattingen zijn wanneer het om die huilende baby op de vierde verdieping gaat, dat zo iemand misschien iets minder fanatiek wordt, wat een kleine verbetering is. Ik zou u nu graag vertellen dat literatuur het antwoord is, want literatuur bevat een tegengif voor fanatisme door de lezers te injecteren met verbeeldingskracht. Ik zou nu graag het eenvoudige recept uitschrijven: lees literatuur en u wordt genezen van uw fanatisme. Helaas is het niet zo eenvoudig. Helaas zijn veel gedichten, verhalen en toneelstukken in de loop der geschiedenis gebruikt om haat aan te wakkeren en nationale eigendunk te bevorderen. Toch zijn er bepaalde literaire werken die volgens mij tot op zekere hoogte kunnen helpen. Ze kunnen geen wonderen verrichten, maar ze kunnen helpen. Shakespeare kan heel veel bijdragen. Elk extremisme, elke onverzettelijke kruistocht, elke vorm van fanatisme eindigt bij Shakespeare in een tragedie of in een klucht. De fanaticus is na afloop nooit gelukkig of voldaan; hij gaat dood of hij wordt uitgelachen. Dat is een goed tegengif. En ook Gogol kan helpen: Gogol laat zijn lezers op groteske wijze beseffen hoe weinig we eigenlijk weten, juist als we ervan overtuigd zijn dat we voor de volle honderd procent gelijk hebben. Gogol leert ons dat je neus een van je ergste vijanden kan worden, een fanatieke vijand zelfs, en dat je dan opeens fanatiek je eigen neus achterna jaagt. Op zich al een goede les. Kafka is in dat opzicht een goede leermeester, al is het ongetwijfeld nooit zijn bedoeling geweest om als leermiddel tegen fanatisme te worden ingezet. Kafka laat ons zien dat er altijd duisternis en raadsels en bespotting zijn, ook al denken we dat we helemaal niets verkeerd hebben gedaan. Dat helpt. (Als ik genoeg ruimte en tijd had, zou ik eindeloos kunnen doorgaan over Kafka en Gogol en over het onderlinge verband, het subtiele verband dat ik tussen hen tweeën zie, maar dat moet wachten tot een andere gelegenheid.) Ook William Faulkner kan helpen. De Israëliische dichter Yehuda Amichai bracht dit beter dan ik zou kunnen onder woorden: 'Waar we gelijk hebben kunnen geen bloemen groeien.' Dat is een heel nuttige dichtregel. Dus tot op zekere hoogte kunnen sommige literaire werken helpen, maar niet allemaal.

En als u belooft wat ik nu ga zeggen met een flinke korrel zout te nemen, dan kan ik u vertellen dat ik volgens mij in ieder geval in principe de remedie tegen fanatisme heb gevonden. Gevoel voor humor is een geweldig geneesmiddel. Ik heb nog nooit in mijn leven een fanaticus gezien met gevoel voor humor, en evenmin heb ik meegemaakt dat iemand met gevoel voor humor een fanaticus werd, behalve wanneer hij of zij dat gevoel voor humor was kwijtgeraakt. Fanatici zijn vaak sarcastisch. Sommigen van hen kunnen heel sarcastisch zijn, maar ze hebben geen gevoel voor humor. Je moet om jezelf kunnen lachen. Humor is relativisme, humor is het vermo-

gen om jezelf te zien zoals anderen je misschien zien, humor is het vermogen om te beseffen dat los van je gelijk en los van het grote onrecht dat je is aangedaan, het leven een bepaalde kant heeft die altijd een beetje grappig is. Hoe groter je gelijk, hoe grappiger je wordt. En dan kun je een Israëli zijn die gelijk heeft of een Palestijn die gelijk heeft of een wat dan ook die gelijk heeft, zolang je gevoel voor humor hebt, ben je wellicht gedeeltelijk immuun voor fanatisme.

Kon ik gevoel voor humor nu maar in pilletjes stoppen en hele bevolkingsgroepen dwingen mijn humorpillen te slikken, zodat iedereen immuun werd voor fanatisme, dan zou ik op een dag misschien in aanmerking komen voor de Nobelprijs, niet voor literatuur maar voor geneeskunde. Hoor nu toch eens wat ik zeg! Alleen al de gedachte om gevoel voor humor in een pilletje te stoppen, alleen al de gedachte om andere mensen te dwingen voor hun eigen bestwil mijn humorpillen te slikken, zodat ze genezen van hun kwalen, riekt naar fanatisme. Voorzichtigheid is geboden, want fanatisme is heel besmettelijk, besmettelijker dan welk virus ook. Je raakt gemakkelijk met fanatisme besmet, juist als je probeert het te verslaan of te bestrijden. Je hoeft maar een krant op te slaan of naar het televisienieuws te kijken om te zien hoe gemakkelijk mensen veranderen in antifanatismefanaten, antifundamentalistische dweppers of antijihadkruisvaarders. Als we het fanatisme niet kunnen verslaan, kunnen we het misschien tenminste een beetje indammen. Zoals ik al zei is het al gedeeltelijk een geneesmiddel als je om jezelf kunt lachen; het vermogen om jezelf te zien zoals anderen je zien is een ander. Kunnen leven met onbesliste situaties, misschien zelfs leren te genieten van die situaties, leren te genieten van verscheidenheid, helpt misschien ook. Ik houd geen pleidooi voor een volledig ethisch relativisme, dat zeker niet. Ik bepleit de noodzaak om je in de ander in te leven. We moeten gewoon op elk niveau, op het meest alledaagse niveau, proberen ons in elkaar in te leven. Proberen ons in elkaar in te leven als we ruzie hebben, proberen ons in elkaar in te leven als we klagen, proberen ons in elkaar in te leven als we voor honderd procent gelijk menen te hebben. Juist als je voor honderd procent gelijk hebt en de ander voor honderd procent ongelijk, is het nuttig om je in die ander in te leven. Eigenlijk doen we dat ook voortdurend. Mijn laatste roman, *Dezelfde zee*, gaat over een groep van zes of zeven mensen die verspreid over de hele aarde wonen en een haast mystiek contact met elkaar hebben. Ze ervaren elkaar, ze communiceren voortdurend met elkaar langs telepathische weg, hoewel ze over de vier windstreken verstrooid zijn.

Ieder van ons bezit in zijn verbeeldingskracht het vermogen om met onbesliste situaties te leven. Zo vergt het schrijven van een roman naast allerlei andere taken dat je elke ochtend opstaat, een kop koffie drinkt en

begint met je de ander te verbeelden. Stel dat ik haar was, stel dat jij hem was. Wat mijn persoonlijke achtergrond betreft, mijn eigen levensgeschiedenis en het verhaal van mijn familie, denk ik heel vaak dat ik door een klein verschil in mijn genen of in de situatie van mijn ouders, hem of haar inderdaad had kunnen zijn: ik had een joodse kolonist op de Westelijke Jordaanoever kunnen zijn, ik had een ultraorthodoxe extremist kunnen zijn, ik had een oosterse jood uit de derde wereld kunnen zijn, ik had ieder ander kunnen zijn. Ik had een van mijn vijanden kunnen zijn. Je inleven in een ander is altijd een nuttige bezigheid. Vele jaren geleden, toen ik nog een kind was, legde mijn wijze grootmoeder me in heel eenvoudige woorden het verschil tussen joden en christenen uit – niet tussen joden en moslims, maar tussen joden en christenen: ‘Weet je,’ zei ze, ‘christenen geloven dat de Messias op aarde is geweest en dat hij op een dag terug zal komen. De joden zeggen dat de Messias nog moet komen. Daardoor,’ zei mijn grootmoeder, ‘daardoor zitten we met al die woede, al die vervolging, al dat bloedvergieten, al die haat... Waarom?’ Ze zei: ‘Waarom wacht iedereen niet gewoon af wat er gebeurt? Als de Messias komt en zegt: “Hallo allemaal, leuk jullie weer te zien”, dan zullen de joden hun ongelijk moeten toegeven, maar als de Messias komt en zegt: “Hoe maakt u het, leuk u te ontmoeten”, dan moet de hele christelijke wereld zich bij de joden verontschuldigen. In de tussentijd,’ zei mijn wijze grootmoeder, ‘is het een kwestie van leven en laten leven.’ Zij was

zonder enige twijfel immuun voor fanatisme. Zij kende het geheim om om te gaan met onbesliste situaties, met onopgeloste conflicten, met het anders zijn van andere mensen.

Ik begon met te zeggen dat fanatisme vaak thuis begint. Ik sluit nu af met te zeggen dat ook het tegengif thuis te vinden is, nagenoeg onder

*Ieder van ons is een
schiereiland, dat voor de helft
aan het vasteland vastzit en
voor de helft over de oceaan
uitkijkt*

der handbereik. Niemand is een eiland, heeft John Donne ooit eens gezegd, maar daar durf ik nederig het volgende aan toe te voegen: niemand, geen man, geen vrouw, is een eiland, maar ieder van ons is een schiereiland, dat voor de helft aan het vasteland vastzit en voor de helft over de oceaan uitkijkt; we zitten voor de helft vast aan onze familie en vrienden en cultuur en traditie en land en natie en seks en taal en allerlei andere verbanden. En de andere helft wil met rust gelaten worden om over de oceaan uit te kijken. Ik denk dat we de mogelijkheid moeten krijgen om een schiereiland te blijven. Elk sociaal en politiek stelsel dat van iedereen een darwinistisch eiland maakt en de rest van de mensheid tot vijand of rivaal bestempelt,

is een monstrum. Maar tegelijkertijd is ook elk sociaal, politiek en ideologisch stelsel dat iedereen wil reduceren tot een molecuul van het vasteland een monstrositeit. De situatie van een schiereiland is de juiste situatie voor mensen. Dat is wat we zijn en dat verdienen we te blijven. Dus in zekere zin komt elk gezin, elke familie, elke onderlinge band tussen mensen in wezen neer op een relatie tussen een aantal schiereilanden en we doen er goed aan dat te beseffen, voordat we proberen elkaar te veranderen en de ander om te draaien zodat deze onze kant op kijkt, terwijl hij of zij eigenlijk even over de oceaan uit wil kijken. Dat geldt voor sociale groepen, voor culturen, voor beschavingen en naties en, ja, ook voor Israëli's en Palestijnen. Geen van beide is een eiland en geen van beide kan volledig in de ander opgaan. Deze twee schiereilanden moeten een band aangaan en tegelijkertijd met rust worden gelaten. Ik weet dat dit een ongebruikelijke boodschap is in deze tijden van geweld, woede, wraak, fundamentalisme, fanatisme en racisme, allemaal zaken die in het Midden-Oosten en elders aan de orde zijn. Gevoel voor humor, je in de ander kunnen inleven, het vermogen om het schiereilandaspect van ieder van ons te erkennen; deze dingen bieden wellicht althans gedeeltelijk bescherming tegen het fanatisme dat we allemaal bezitten.

Noten

1 Dit essay is met toestemming overgenomen uit Amos Oz, *Hoe genees je een fanaticus* (vertaling Patty Adelaar). Am-

sterdam: De Bezige Bij, 2007. Er werden enkele kleine correcties uitgevoerd.
2 Amos Oz, *Panther in de kelder* (vertaling Hilde Pach). Amsterdam: Meulenhoff, 1998.